

การศึกษารูปแบบทางศิลปะและคติความเชื่อที่ปรากฏ ในงานสถาปัตยกรรมเขมรในจังหวัดสุรินทร์

กฤษฎา พินศรี

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบศิลปะและคติความเชื่อที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์

ผลการศึกษาพบว่า สุรินทร์เป็นจังหวัดที่มีหลักฐานการสร้างปราสาท ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่สำคัญของอาณาจักรขอมหรือเขมรโบราณกระจายอยู่จำนวนมาก สถาปัตยกรรมที่พบอาจจำแนกออกเป็น 2 ช่วงสมัยกว้างๆ ได้แก่ สมัยก่อนราชวงศ์มหิธร (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16) และสมัยราชวงศ์มหิธร (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18)

สถาปัตยกรรมสมัยก่อนราชวงศ์มหิธรส่วนใหญ่เป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อด้วยอิฐ พบเพียง 3 แห่ง ได้แก่ ปราสาทภูมิโปน ปราสาทเบง และปราสาทหมื่นชัย สำหรับปราสาทเขมรที่สร้างขึ้นในช่วงสมัยราชวงศ์มหิธรได้พบหลักฐานเป็นจำนวนมาก มีทั้งที่สร้างด้วยอิฐและศิลา ทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ เช่น ปราสาทบ้านพลวง ปราสาทบ้านไพล ปราสาทท่ง ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทยายเหงา ปราสาทศิขรภูมิ ปราสาทตาเมือน ปราสาทตาเมือนโต้ง เป็นต้น

ปราสาทดังกล่าวมีลักษณะเป็นการจำลองจักรวาลและสถานที่ประทับของพระผู้เป็นเจ้ามาไว้ในโลกมนุษย์ตามคติความเชื่อที่ได้รับมาจากคัมภีร์ทางศาสนาในประเทศอินเดีย โดยมีวัตถุประสงค์ในการก่อสร้างเพื่อใช้เป็นเทวาลัยและสถานที่ประกอบพิธีกรรมบูชาแด่พระผู้เป็นเจ้า รวมทั้งเป็นพุทธสถานตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

อย่างไรก็ดี สถาปัตยกรรมเขมรที่พบในจังหวัดสุรินทร์ส่วนมากเป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อสร้างด้วยอิฐ จึงไม่ค่อยมีการจำหลักภาพเพื่อบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์หรือวรรณกรรมทางศาสนามากนัก เท่าที่พบเป็นภาพจำหลักเรื่องราววีรกรรมของเทพเจ้าสำคัญ ได้แก่ พระศิวะ และพระวิษณุ โดยพบจำหลักเป็นภาพเล่าเรื่องบนทับหลังและหน้าบันของปราสาทบ้านพลวง ปราสาทหมื่นชัย ปราสาทนางบัวตูม และปราสาทศิขรภูมิ เป็นภาพแสดงเรื่องราวการอวตารของพระศิวะ 3 ตอน คือ ศิวนาฏราช ศิวะกิราตารชุนมูรติ และศิวะศารณศมูรติ และภาพจำหลักเล่าเรื่องการอวตารของพระ

วิชญ์ 3 ตอน คือ พระกฤษณะปราบนาคกาลิยะ พระกฤษณะโควรวรณะ และพระกฤษณะต่อสู้กับช้างและราชสีห์

Abstract

This research aims to study the art styles and beliefs of Khmer-culture architectures in Surin province.

According to the research, it has found many Khmer-culture architectures or “Prasat” in Surin. They can widely divided into 2 period, Pre-Mahidrapur period (about 7 to 11 century A.D.) and Mahidrapur period (about 12 to 13 century A.D.)

Most of Pre-Mahidrapur architecture are small brick buildings. 3 of them are found, they are Prasat Pumpon, Prasat Beng, and Prasat Muaen Chai. Mahidrapur architectures hve found more, they were built of brick and stone, both small and big buildings, such as Prasat Ban Plaung, Prasat Ban Pai, Prasat Ta Meuan Tom, Prasat Yai Ngao, Prasat Sri Khoraphum, Prasat Ta Meuan, etc.

These architectures are miniature of the universe in Mythology. They were built in order to be Sanctuaries both of Hinduism and Mahayana Buddhism.

According to the iconography study, it has found carving presented the story of supream gods in Hinduism, Siva and Visnu, at Prasat Ban Plaung, Prasat Muaen Chai, Prasat Nang Buatom, and Prasat Sri Khoraphum. The carving of Siva present 3 carnation (Avatar) of Him, there are Siva Nataracha, Siva Kiratarchunamurti, and Siva Sarapeshmurti. The carving of Visnu present carnation of Him in Krishnavatar, Krishna subdue Kaliya, Krishna Kovarrdhana, and Krishna fighting with elephant and lion.

คำสำคัญ (Keyword)

สถาปัตยกรรม ประติมากรรม ประติมานวิทยา

บทนำ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นดินแดนที่ปรากฏร่องรอยของอารยธรรมเขมรกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างแถบจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และนครราชสีมา อิทธิพลอารยธรรมเขมรในบริเวณดังกล่าว เริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ราวพุทธ

ศตวรรษที่ 12 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าจันทรามันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ ที่เชื่อกันว่ามีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเศรษฐปุระ แคว้นจำปาศักดิ์ ประเทศลาว อันเป็นที่ตั้งของปราสาทวัดภูในปัจจุบัน พระองค์และเจ้าชายจิตรเสนขุนพลคู่พระทัย ซึ่งต่อมาได้ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า พระเจ้ามเหศวรมัน ได้ขยายอำนาจทางการเมืองเข้ามายังลุ่มแม่น้ำมูล ดังปรากฏหลักฐานจากศิลาจารึกหลายหลักที่พบ มีข้อความกล่าวถึงการสถาปนาศิวลึงค์เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ แสดงให้เห็นถึงการแผ่พระเดชานุภาพเหนือดินแดนเหล่านั้น

ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12-13 อาณาจักรเจนละแตกแยกออกเป็น 2 ส่วน คือ เจนละน้ำและเจนละบก โดยเจนละน้ำ มีพื้นที่อยู่ในแถบตอนใต้ของประเทศกัมพูชา ส่วนเจนละบก ได้แก่ พื้นที่ตอนเหนือของประเทศกัมพูชา ได้แก่ เขตภูเขาสูงรวมทั้งดินแดนบางส่วนของภาคอีสาน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 14 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 จึงได้ทรงรวบรวมอาณาจักรทั้งสองส่วนเข้าด้วยกัน

ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา ได้มีการก่อตั้งศูนย์กลางของอาณาจักรที่สำคัญแห่งใหม่ คือ เมืองพระนคร ซึ่งตั้งอยู่บริเวณริมทะเลสาบใหญ่แถบเมืองเสียมราฐ ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองแห่งนี้จึงถูกเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพระนครหลวง

อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-16 นี้ อาณาจักรเขมรโบราณมีความเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด ทั้งทางด้านอำนาจทางการเมือง ศาสนา ศิลปวัฒนธรรม มีพระมหากษัตริย์ปกครองสืบต่อกันมาหลายพระองค์ ที่สำคัญเช่น พระเจ้ายโสวรมันที่ 1 ผู้ทรงสร้างเมืองพระนคร ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัด ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ผู้ทรงสร้างเมืองพระนครหลวง ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้น

อาณาจักรเขมรโบราณในช่วงเวลานี้ มีอาณาเขตกว้างขวางแผ่ไปทุกทิศทางนอกจากพื้นที่ในประเทศกัมพูชาในปัจจุบันแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงบางส่วนของประเทศลาว และในแถบภาคกลางภาคใต้ ภาคเหนือตอนล่างและภาคอีสานของประเทศไทย

ในดินแดนซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรโบราณนี้ ได้มีการก่อสร้างปราสาทขนาดใหญ่ด้วยหินทราย อิฐ และศิลาแลง เพื่อใช้เป็นศาสนสถาน ปราสาทเหล่านี้มีจำนวนมากนับพันแห่ง ทั้งที่พบในประเทศกัมพูชาเองและในดินแดนแถบใกล้เคียง ศาสนสถานในศาสนาฮินดูที่สำคัญ เช่น ปราสาทพระโค สร้างขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 15 ปราสาทบาปวน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทนครวัด ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ศาสนสถานในศาสนาพุทธ ลัทธิมหายาน ที่สำคัญ เช่น ปราสาทบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้น

จังหวัดสุรินทร์ซึ่งตั้งอยู่บริเวณภาคอีสานตอนล่างและมีพรมแดนติดต่อกับประเทศกัมพูชา โดยมีเทือกเขาพนมดงรักกั้นเขตแดนทางทิศใต้ และมีช่องเขาหลายช่องที่ถูกใช้เป็นเส้นทางติดต่อคมนาคมระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชามาตั้งแต่สมัยโบราณ ก็ได้ปรากฏร่องรอยหลักฐานที่แสดงถึงความเจริญทางด้านอารยธรรมอันเนื่องมาจากอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรจำนวนมากและต่อเนื่องกันมา

เป็นระยะเวลานานเช่นกัน อารยธรรมดังกล่าวปรากฏทั้งในด้านของสถาปัตยกรรม ประติมากรรม ตลอดจนจารึกและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-18 การศึกษาค้นคว้าโดยละเอียด อาจทำให้ทราบถึงอิทธิพลอารยธรรมเขมรและความสัมพันธ์ที่มีต่อผู้คนที่อาศัยอยู่ในจังหวัดสุรินทร์ในช่วงเวลาต่างๆ รวมทั้งพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมของคนสุรินทร์ ที่สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาท้องถิ่นให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมความเชื่อ ตลอดจนนำไปใช้เป็นข้อมูลสำหรับการพัฒนาและการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงลักษณะรูปแบบทางศิลปะ อายุสมัย และคติความเชื่อในงานสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในอารยธรรมเขมร ในจังหวัดสุรินทร์
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ทางประติมานวิทยาของภาพจำหลักในงานสถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงลักษณะรูปแบบทางศิลปะ อายุสมัย และประติมานวิทยาในภาพจำหลักของสถาปัตยกรรมเนื่องในอารยธรรมเขมรในจังหวัดสุรินทร์
2. ใช้เป็นข้อมูลสนับสนุนการวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศด้านการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม
3. ใช้เป็นองค์ความรู้ในการวิจัยต่อไป

วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาเพื่อตอบคำถามการวิจัยทั้ง 2 ประเด็น มีระเบียบวิธีวิจัย ดังนี้

คำถามที่ 1 สถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเนื่องในอารยธรรมเขมรในจังหวัดสุรินทร์มีอายุ สมัย รูปแบบทางศิลปะ และคติความเชื่อในการสร้างอย่างไร

ในการศึกษาเพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับอายุสมัย รูปแบบทางศิลปะ และคติความเชื่อในการสร้างสถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์ มีขั้นตอนการดำเนินงาน ดังนี้

1. กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ สถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์ จำนวน 18 แห่ง และสถาปัตยกรรมแบบเขมรที่ปรากฏในพื้นที่จังหวัดภาคอีสานเพื่อการศึกษาเปรียบเทียบ
2. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบฟอร์มสำรวจแหล่งโบราณสถาน กล้องบันทึกภาพดิจิทัล
3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

เป็นการออกปฏิบัติงานภาคสนามโดยใช้แบบฟอร์มสำรวจแหล่งโบราณสถานเพื่อให้ทราบถึงลักษณะรูปแบบและแผนผังทางสถาปัตยกรรม สภาพปัจจุบันของแหล่ง และบันทึกภาพรายละเอียดทางสถาปัตยกรรมและลวดลายตกแต่งด้วยกล้องดิจิทัล

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

เป็นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสถาปัตยกรรมในพื้นที่ที่ศึกษากับต้นแบบ โดยอาศัยความแตกต่างและความคล้ายคลึงทางรูปแบบศิลปะของสถาปัตยกรรมที่ศึกษา จากการเปรียบเทียบลักษณะรูปแบบแผนผังทางสถาปัตยกรรมรวมทั้งลวดลายตกแต่งกับสถาปัตยกรรมแบบเขมรในพื้นที่จังหวัดภาคอีสานและในประเทศกัมพูชาที่มีผู้ศึกษาและกำหนดอายุไว้แล้ว

คำถามที่ 2 ประติมากรรมและภาพจำหลักที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์ มีลักษณะทางประติมากรรมอย่างไร

ในการศึกษาเพื่อหาคำตอบเกี่ยวกับลักษณะทางประติมากรรมในภาพจำหลักที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรม มีขั้นตอนการดำเนินงาน ดังนี้

1. กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ สถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์ จำนวนทั้งหมด 18 แห่ง
2. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบฟอร์มสำรวจแหล่งโบราณสถาน กล้องบันทึกภาพดิจิทัล

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

3.1 ค้นคว้ารวบรวมเอกสารและรูปภาพที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยจากห้องสมุดและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร

3.2 ออกปฏิบัติงานภาคสนามเพื่อค้นหารายละเอียดของประติมากรรมและลวดลายตกแต่งสถาปัตยกรรม เก็บข้อมูลโดยวิธีการจดบันทึกรายละเอียด บันทึกภาพ เขียนลายเส้น และอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อการนำมาวิเคราะห์

4. การวิเคราะห์ข้อมูล มีขั้นตอนและวิธีการวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

4.1 รวบรวมข้อมูล ที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารและจากการสำรวจภาคสนามนำมาจัดประเภท หมวดหมู่ เพื่อสะดวกในการวิเคราะห์ตีความ

4.2 ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะทางประติมากรรมของภาพจำหลักที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมแบบเขมรในจังหวัดสุรินทร์ กับหลักฐานเรื่องราวที่มีบันทึกไว้ในวรรณกรรมหรือคัมภีร์ทางศาสนา รวมทั้งในงานประติมากรรมและภาพจำหลักศิลปะเขมรทั้งในประเทศไทยและประเทศกัมพูชาที่มีผู้ศึกษาไว้แล้ว

5. สรุป จัดทำรายงานวิจัย

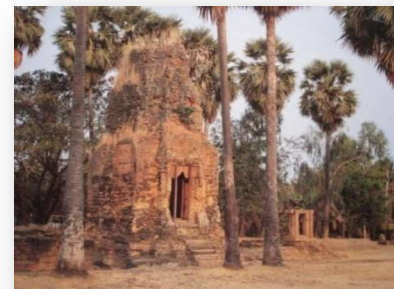
สรุปผลการวิจัย

จากสภาพภูมิศาสตร์ของจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งมีพื้นที่ทางทิศใต้ติดต่อกับประเทศกัมพูชา ทำให้ผู้คนที่ย้ายในประเทศไทยและจังหวัดสุรินทร์มีการติดต่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกันมาโดยตลอด โดยเฉพาะในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 อันเป็นช่วงที่อาณาจักรเขมรโบราณกำลังเจริญรุ่งเรือง และแผ่อิทธิพลทางวัฒนธรรมสู่บ้านเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 อันเป็นช่วงต้น ๆ ของการสถาปนาอาณาจักรเขมรโบราณ ได้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นว่า ดินแดนแถบจังหวัดสุรินทร์ได้เริ่มมีการรับเอาวัฒนธรรมแบบเขมรโบราณแล้ว ที่สำคัญ ได้แก่ การค้นพบจารึกวัดชุมพลบริเวณวัดชุมพลสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 กล่าวถึงพระราชอำนาจของพระเจ้าจิตรเสนมเหศวรมัน กษัตริย์ที่สำคัญพระองค์หนึ่งของอาณาจักรเขมรโบราณ (George Coedès. 1953 : 3-4)

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงพุทธศตวรรษที่ 13 ซึ่งตรงกับรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 ดินแดนแถบนี้คงเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมรโบราณส่วนที่เรียกว่าเจนละบก ได้ปรากฏหลักฐานการก่อตั้งบ้านเมืองขนาดใหญ่ตามแบบวัฒนธรรมเขมรที่มีอายุสมัยเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของจังหวัดสุรินทร์ และของภาคอีสาน คือ ชุมชนวัฒนธรรมเขมรโบราณบ้านภูมิโปน ตำบลดม อำเภอสังขะ โดยมีปราสาทภูมิโปนซึ่งเป็นเทวสถานขนาดใหญ่ในศาสนาฮินดู ศิลปะเขมรโบราณสมัย ไพรกเมง เป็นศาสนสถานศูนย์กลางของชุมชน

ปราสาทภูมิโปนเป็นศาสนสถานซึ่งประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลัง และฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลง 1 หลัง โดยปราสาทอิฐหลังใหญ่ที่มีสภาพสมบูรณ์ที่สุด ก่อด้วยอิฐมีแผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ฐานเตี้ย เรือนธาตุทรงสี่เหลี่ยม มีประตูทางเข้า-ออก ทางด้านหน้าประตูเดียว ส่วนยอดก่อเป็นชั้นหลังคาซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ เสาที่มีสภาพเห็นได้ในปัจจุบันมีเพียง 3 ชั้น ใต้ หน้าบันของประตูทางเข้า-ออก มีลายสลักเป็นรูปใบไม้ฉนวน แบบศิลปะอินเดีย สมัยหลังคุปตะ ในการขุดแต่งยังได้พบชิ้นส่วนจารึก 1 ชิ้น จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 นอกจากนี้แล้วปราสาทขนาดเล็กองค์หนึ่งอยู่สุด ยังได้พบทับหลังรูปสัตว์ครึ่งสิงห์ครึ่งนก ประกอบวงโค้งที่มีวงกลมรูปไข่ ศิลปะเขมรโบราณแบบไพรกเมง จำนวน 1 แผ่น

ปราสาทภูมิโปน
อ.สังขะ จ.สุรินทร์

ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 ภายในอาณาจักรเขมรโบราณเกิดความแตกแยกและกว่าจะรวบรวมกันได้เป็นปึกแผ่นต้องใช้เวลาานาน ทำให้อีกประมาณ 200 ปีเศษ คือ ราวกลาง-ปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ในเขตจังหวัดสุรินทร์ จึงได้ปรากฏร่องรอยของวัฒนธรรมเขมรโบราณขึ้นอีกครั้งที่บ้านปราสาทเบง ตำบลกาบเชิง อำเภอกาบเชิง บ้านถนน ตำบลกระเทียม บ้านจารย์ ตำบลบ้านจารย์ อำเภอสังขะ ได้แก่ ปราสาทเบง ปราสาทบ้านจารย์หรือปราสาทสังขีศิลปชัย และปราสาทหมื่นชัย

ปราสาทเบง เป็นปราสาทก่อด้วยอิฐ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสไม่ย่อมุม มีประตูทางเข้าอยู่ทางทิศตะวันออก ที่ประตูยังเหลือกรอบประตูส่วนล่างอยู่ครึ่งหนึ่งทั้งสองข้าง กรอบประตูด้านทิศใต้มีเสาประดับประตูแกะสลักลายทำติดกับกรอบประตู และมีประตูหลอก 3 ด้าน ตัวปราสาทสร้างอยู่บนเนินดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามุมมน มีคูน้ำล้อมรอบยกเว้นด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นทางเข้า

ปราสาทบ้านจารย์หรือปราสาทสังขีศิลปชัย มีลักษณะเป็นปราสาทองค์เดียวหลังค่อนข้างใหญ่ แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมสิบสอง ตั้งอยู่บนฐานสูง ปัจจุบันหักพัง หลังคาทลายลงมาเหลือผนังบางส่วนและกรอบประตูด้านทิศตะวันออก สิ่งสำคัญของปราสาทหลังนี้ คือ ทับหลังที่พบบริเวณด้านหน้า มีขนาดใหญ่กว่าที่พบทั่วไป ตรงกลางสลักเป็นภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มีลายใบไม้ม้วนและรูปบุคคลในท่าร้ายรำพนมมือประกอบ แนวทับหลังตอนบนเป็นภาพเทพพนมในซุ้มเรือนแก้ว นอกจากนี้ ยังพบเสาประดับกรอบประตูแปดเหลี่ยม จำหลักรูปฤษีนั่งอยู่ภายในซุ้มบริเวณโคนเสาด้วย ปราสาทหมื่นชัย เป็นปราสาทองค์เดียว ก่อด้วยอิฐ มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมรอบ ปัจจุบันองค์ปราสาทมีสภาพหักพังเหลือเพียงส่วนเรือนธาตุ

ต่อมาในราวกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่ามีการก่อสร้างศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมากในจังหวัดสุรินทร์ โดยได้สำรวจพบเป็นจำนวนมากกว่า 10 แห่ง ปราสาททุกแห่งล้วนเป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดู การที่ได้พบปราสาทเขมรเป็นจำนวนมากอาจแสดงให้เห็นว่าสุรินทร์คงเป็นเมืองที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรที่สำคัญแห่งหนึ่งในดินแดนแถบนี้

ปราสาทเหล่านี้ส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด บางแห่งยังไม่ได้มีการขุดแต่งบูรณะ จึงยังไม่ทราบรูปแบบการก่อสร้างที่แน่ชัด บางแห่งได้รับการขุดแต่งบูรณะแล้ว หรือยังคงสภาพพอที่พอจะศึกษารูปแบบศิลปะได้ เช่น ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทบ้านพลวง ปราสาทบ้านไพล ปราสาทบ้านปราสาท ปราสาททง ปราสาทบ้านอนันต์ ปราสาทนางบัวตูม เป็นต้น

ปราสาทตาเมือนธม ตั้งอยู่ที่บ้านหนองคันนา ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทขนาดกลาง ก่อด้วยหินทรายและศิลาแลง ประกอบไปด้วยปราสาทประธานตั้งอยู่ตรงกลางด้านหน้าปราสาทประธานมีมณฑปยื่นต่อออกมา ด้านข้างของมณฑปปมีวิหาร 2 หลัง ส่วนด้านหลังมีปรางค์น้อย 2 องค์ ล้อมรอบด้วยระเบียงคดที่มีซุ้มประตูขนาดใหญ่อยู่ทั้ง 4 ด้าน ด้านหลังของระเบียงคดด้านทิศเหนือมีสระน้ำขนาดเล็ก 2 สระ

ปราสาทตาเมือนธม สร้างขึ้นในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ภายในห้องกลางปราสาทประธาน ประดิษฐานศิวลึงค์ อันเป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ศิวลึงค์ดังกล่าวมีร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าตกแต่งจากแท่งหินธรรมชาติที่ตั้งอยู่ในบริเวณนี้มาแต่เดิม จึงมีผู้สันนิษฐานว่าศิวลึงค์ดังกล่าวน่าจะเป็นศิวลึงค์ที่เกิดขึ้นเอง หรือ สวามัญลึงค์ ซึ่งถือเป็นศิวลึงค์ที่สำคัญประเภทหนึ่งของลัทธิไศวนิกาย

ปราสาททnung บ้านปราสาท ตำบลปราสาททnung อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อด้วยอิฐ หินทราย และศิลาแลง ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก สภาพชำรุดเหลือเพียงส่วนฐานของพลับพลาและกลุ่มปราสาทประธาน

ปราสาทบ้านไพล บ้านปราสาท ตำบลเชื้อเพลิง อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทอิฐ 3 องค์ ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมรอบ องค์ปราสาทมีแผนผังและขนาดเท่ากันทั้ง 3 องค์ คือ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีประตูทางเข้า-ออก ด้านหน้าเพียงประตูเดียว ทับหลังของปราสาทองค์กลางและองค์ด้านเหนือสลักเป็นภาพบุคคลนั่งชันเข่าเหนือหน้ากาล ส่วนทับหลังปราสาทองค์ด้านทิศใต้สลักเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

ปราสาทบ้านพลวง บ้านพลวง ตำบลก้งแอน จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทขนาดเล็ก จำนวน 1 หลัง สร้างด้วยหินทรายสีชาบนฐานศิลาแลง ล้อมรอบด้วยคูน้ำรูปตัวยูล้อมรอบ องค์ปราสาทมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ส่วนฐานศิลาแลง มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทับหลังด้านทิศตะวันออกและด้านทิศใต้สลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ทับหลังด้านทิศเหนือสลักภาพพระกฤษณะปราบนาครคาลิยะ ส่วนทับหลังด้านทิศตะวันตกยังไม่ได้สลักภาพ

หน้าบันด้านทิศตะวันออก สลักภาพพระกฤษณะยกเขาโควรวรณะ หน้าบันด้านทิศเหนือสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ และหน้าบันด้านทิศใต้สลักเป็นรูปบุคคลประทับนั่งเหนือหน้ากาล ปราสาทบ้านอนันต์หรืออนาร์ ลักษณะเป็นปราสาทขนาดเล็กก่อด้วยอิฐไม่สอปูน ตั้งอยู่บนฐานสูงรูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยศิลาแลง มีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกเพียงด้านเดียว ส่วนอีก 3 ด้านทำเป็นประตูหลอก มีส่วนประกอบอื่นๆ ได้แก่ กรอบประตูหินทราย เสาประดับกรอบประตูไม่มีลวดลายสลัก นอกจากนี้ยังมีทับหลังศิลปะแบบบาปวนตกอยู่ 1 ชิ้น

ปราสาทนางบัวตูม ลักษณะเป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลง 3 หลัง เรียงกันในแนวเหนือ-ใต้ โดยตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเดียวกัน มีบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันออก ๑ แห่ง ประตูทางเข้าปราสาทมีเสาประดับกรอบประตูสลักลวดลาย และมีประตูหลอกอีก 3 ด้าน ทำด้วยศิลาทราย มีเสาประดับกรอบประตูไม่สลักลวดลาย พื้นธรณีประตูมีลวดลายสลักรูปดอกบัวอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมจัตุรัส นอกจากนี้ยังพบทับหลังศิลาทรายอีก 3 ชิ้น และแท่นประติมากรรมหินทราย ตกอยู่ภายในบริเวณตัวปราสาท

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 แม้จะเป็นสมัยที่อาณาจักรเขมรเจริญเป็นอย่างมาก ด้วยมีพระมหากษัตริย์องค์สำคัญปกครอง คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัด แต่อาจจะเนื่องมาจากในดินแดนแถบนี้มีเมืองในวัฒนธรรมแบบเขมรและปราสาทที่สำคัญ ๆ สร้างขึ้นมาแล้วตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และคงยังมีสภาพดี ดังนั้น การก่อสร้างศาสนสถานในสมัยนี้จึงมีจำนวนไม่มากนัก ในจังหวัดสุรินทร์มีศาสนสถานที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 จำนวน 1 แห่ง คือ ปราสาทศีขรภูมิ ตำบลระแงง อำเภอศีขรภูมิ และปราสาทยายเหงา ตำบลสังขะ อำเภอสังขะ ปราสาทศีขรภูมิ เป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดู เป็นปราสาทอิฐขนาดกลาง จำนวน 5 องค์ มีปราสาทประธานอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยปราสาทบริวารอีก 4 องค์ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทั้งหมดตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมรอบลักษณะของทับหลังรูปพระศิวนาฏราช และเสาประดับผนังที่สลักเป็นรูปนางอัปสร มีลักษณะศิลปกรรมที่เปรียบเทียบกับศิลปะเขมรสมัยนครวัด อยุธยาพุทธศตวรรษที่ 17

อย่างไรก็ดี ปราสาทแห่งนี้คงได้รับการบูรณะในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาหรือราวสมัยอยุธยาตอนปลาย เพื่อใช้เป็นพุทธสถาน เนื่องจากได้พบจารึกอักษรลาวที่กรอบประตูปราสาทบริวารทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธานเล่าเรื่องการบูรณะปราสาท (กรมศิลปากร. 2550 : 55) รวมทั้งส่วนยอดของปราสาทที่มีลักษณะแตกต่างจากปราสาทเขมรโดยทั่วไป คือ มีลักษณะคล้ายเจดีย์ศิลปะลาวที่พบทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังมีการใช้อิฐก่อเสริมเข้าไปจนสามารถเห็นความแตกต่างชัดเจน

ปราสาทยายเหงา ตำบลสังขะ อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทก่อด้วยอิฐ 2 องค์ มีลักษณะเหมือนกัน คือ มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีประตูทางเข้า-ออกทางด้านหน้าประตูเดียว ส่วนยอดทำเป็นชั้นหลังคาซ้อนกันขึ้นไป มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมรอบ

ปราสาทยายเหงา
อ.สังขะ จ.สุรินทร์

ภายหลังสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 อาณาจักรเขมรเกิดความวุ่นวาย ถูกอาณาจักรจามปาซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ในแถบตอนใต้ของประเทศเวียดนามโจมตีและเข้ายึดเมืองหลวง ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 18 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงขจัดอำนาจของอาณาจักรจามปาออกไป และทรงฟื้นฟูบ้านเมืองพร้อมกับทรงสถาปนาเมืองหลวงใหม่ในบริเวณใกล้ ๆ กับเมืองพระนคร เรียกว่า เมืองพระนครหลวง พระเจ้า

ชัยวรมันที่ 7 ทรงนับถือพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ทรงโปรดให้สร้างศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนา มหายาน คือ ธรรมศาลาและอโรคยาศาลทั่วทั้งราชอาณาจักร

ธรรมศาลา หรือที่พักคนเดินทาง ถูกสร้างขึ้นตามเส้นทางที่สำคัญ มีรูปแบบผังเหมือนกันทุกแห่ง คือ เป็นปราสาทหลังเดี่ยวก่อสร้างด้วยศิลาแลงและหินทรายที่มีห้องยาวยื่นมาด้านหน้า มีหน้าต่างเฉพาะผนังด้านทิศใต้ ที่พบในจังหวัดสุรินทร์มีจำนวน 1 แห่ง คือ ปราสาทตาเมือน อำเภอพนมดงรัก และคงเป็น 1 ในจำนวน 17 แห่ง ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างขึ้นจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมายบนที่ราบสูงโคราชในประเทศไทย (ดุสิต ทุมมาภรณ์. 2551 : 73)

ปราสาทตาเมือน
อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์

อโรคยาศาล หรือศาสนสถานประจำโรงพยาบาล เป็นโบราณสถานที่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เช่นเดียวกับธรรมศาลา ปรากฏอยู่ในจารึกปราสาทตาพรหม กล่าวถึงการสร้างโรงพยาบาล 102 แห่ง กระจายอยู่ทั่วราชอาณาจักรเขมรในสมัยนั้น

จากจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่ทรงโปรดให้สร้างไว้ตามอโรคยาศาลนั้น ทำให้ทราบว่าพระองค์ได้ทรงโปรดให้สร้างอโรคยาศาลหรือโรงพยาบาลขึ้นไว้ตามเมืองต่าง ๆ โดยมอบให้เจ้าเมืองเจ้าเมืองเป็นผู้ดูแล พร้อมจัดแพทย์ พยาบาล และยา ไว้เพื่อแจกจ่ายรักษาประชาชนผู้เจ็บป่วย (ชะเอม แก้วคล้าย. 2529 : 215-228) อโรคยาศาลทุกแห่งมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน ประกอบด้วยสิ่งก่อสร้างคือ ปราสาทประธาน 1 องค์ ตั้งอยู่ตรงกลางหันหน้าไปทางทิศตะวันออก เยื้องด้านหน้ามีบรรณาลัยหรือวิหาร 1 หลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีโคปุระหรือประตูทางเข้าอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของปราสาทประธาน ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือนอกกำแพงมีสระน้ำขนาดเล็กรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสอยู่ 1 สระ

ในบริเวณประเทศไทยได้พบอโรคยาศาลอย่างน้อย 20 แห่ง กระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน โดยหนาแน่นมากในเขตอีสานใต้ สำหรับในเขตจังหวัดสุรินทร์ได้สำรวจพบศาสนสถานที่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอโรคยาศาลจำนวนหลายแห่ง เช่น ปราสาทบ้านปราสาท บ้านถนน ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ ปราสาทตาเมือนโต้ง บ้านหนองคันนา ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก ปราสาทช้างปี บ้านช้างปี ตำบลช้างปี อำเภอศีขรภูมิ ปราสาทจอมพระ บ้านศรีดงบัง ตำบลจอมพระ อำเภอจอมพระ เป็นต้น

หลังจากรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา อาณาจักรเขมรโบราณเริ่มเสื่อมถอยมาเป็นลำดับ เนื่องจากมีปัญหาความขัดแย้งทางศาสนาระหว่างศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธลัทธิมหายาน ประกอบกับมีศาสนาพุทธลัทธิหินยานจากประเทศลังกาที่มีความเชื่อที่แตกต่างไปจากศาสนาทั้งสองดังกล่าวคือ ไม่นับถือเทพเจ้า ตลอดจนไม่นิยมสร้างศาสนสถานที่มีขนาดใหญ่ และอาจขาดผู้นำที่มีความสามารถทำให้บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย ทำให้อาณาจักรของชาวไทยที่สำคัญคือ อาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรละโว้ ได้ยกกองทัพเข้าโจมตีอาณาจักรเขมรอย่างต่อเนื่อง จนในสมัยอยุธยา พระเจ้าอู่ทอง ปฐมกษัตริย์ได้ทรงยกกองทัพเข้าตียึดอาณาจักรเขมรโบราณที่เมืองพระนครหลวงไว้ได้ และนับตั้งแต่นั้นดินแดนต่าง ๆ ที่เคยมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมร เช่น ดินแดนภาคอีสานบางส่วนในแถบจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา น่าจะได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา แต่บ้านเมืองแถบนี้ไม่ได้มีบทบาททางประวัติศาสตร์มากนัก เนื่องจากอยู่ห่างไกลศูนย์กลางเมืองหลวงที่กรุงศรีอยุธยา มีเมืองนครราชสีมาและเมืองพิมายเท่านั้นที่มีหลักฐานว่าเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองในบ้านเมืองแถบนี้ต่อมา

สำหรับการศึกษาด้านประติมานวิทยา ซึ่งเป็นการศึกษารูปลักษณะต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่บนประติมากรรมหรือรูปเคารพ เพื่อเรียนรู้เกี่ยวกับลักษณะรูปร่าง สัญลักษณ์ รวมทั้งคติความเชื่อทางศาสนา สภาพทางสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ ที่ปรากฏในประติมากรรมหรือรูปเคารพ นั้น พบว่าปราสาทส่วนใหญ่ในจังหวัดสุรินทร์เป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อสร้างด้วยอิฐ จึงไม่ค่อยมีการจำหลักภาพเพื่อบอกเล่าเรื่องราววรรณกรรมทางศาสนามากนัก เท่าที่พบเป็นภาพจำหลักวีรกรรมของเทพเจ้าสำคัญ ได้แก่ พระศิวะ และพระวิษณุ โดยพบจำหลักเป็นภาพเล่าเรื่องบนทับหลังและหน้าบันของปราสาทบ้านพลวง ปราสาทพนัสนิคม ปราสาทนางบัวตูม และปราสาทศีขรภูมิ

ภาพแสดงเรื่องราวการอวดตารของพระศิวะที่พบมีอยู่ด้วยกัน 3 ตอน คือ ศิวนาฏราช ศิวะกิราตารชุนมูติ และศิวะศารณศมูติ

ศิวนาฏราชเป็นปางหนึ่งของพระศิวะที่ทรงพ้อนรำในอาการเคลื่อนไหว บางครั้งเรียกว่า “นฤตตมูติ” เป็นเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่งตามคติความเชื่อในศาสนาฮินดู โดยเชื่อว่าการพ้อนรำของพระศิวะเป็นทั้งการสร้างและทำลายโลกไปพร้อมกัน การพ้อนรำของพระองค์มีอยู่ด้วยกันหลายครั้ง ซึ่งเกิดขึ้นในโอกาสต่าง ๆ กันและมีความหมายต่างกัน ซึ่งภาพจำหลักรูปพระศิวนาฏราชที่ปรากฏเป็นภาพประธานอยู่บริเวณตอนกลางของทับหลังด้านทิศตะวันออกของปราสาทศีขรภูมิ คงมีความหมายถึงการพ้อนรำบนสรวงสวรรค์ ณ ยอดเขาไกรลาส

ทับหลังปราสาทศีขรภูมิ
อ.ศีขรภูมิ จ.สุรินทร์

ภาพจำหลักศิ่วะกิริตารชุนมูรติ ปรากฏอยู่ตอนบนของทับหลังบริเวณด้านขวาของรูปพระศิวนาฏราช เป็นเรื่องราวของพระศิวะอวตารเป็นนายพราน เพื่อทดสอบความแข็งแกร่งและกล้าหาญของพระอรชุน (สมมาตร ผลเกิด. 2529 : 103-104) เนื่องมาจากการทำพิธีบำเพ็ญตบะของพระอรชุนเพื่อขออาวุธวิเศษ ชื่อ ปาศุปัต (สมิทธิ ศิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ. 2533 : 157)

ภาพจำหลักศิ่วะศารณศมูรติ ปรากฏอยู่ตอนบนของทับหลังบริเวณด้านซ้ายของรูปพระศิวะศิวะศารณศมูรติ คือการอวตารเป็นศารณ สัตว์ในนิยายเพื่อปราบนรสิงห์ อันเป็นอวตารปางที่ 4 (นรสิงหาวตาร) ของพระนารายณ์ ซึ่งอวตารลงมาปราบอสูรที่ชื่อ หิรัญยกคิบุ เนื่องจากภายหลังนรสิงห์ได้รับพิษร้ายจากอสูรทำให้มีความดุร้ายและเป็นอันตรายต่อมนุษย์และทวยเทพทั้งปวง (สมมาตร ผลเกิด. 2529 : 104-105)

สำหรับพระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งในตรีมูรติ หรือพระเป็นเจ้าสูงสุด ๓ องค์ของศาสนาฮินดู โดยทั่วไปนั้นนับถือกันว่าเป็นเทพผู้รักษา คือ เป็นผู้บำรุงรักษาโลกและเป็นผู้ปกป้องมวลมนุษย์ โดยการอวตารลงมาสู่โลกและช่วยเหลือมนุษย์จากการรุกรานของอสูรร้าย ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ของฮินดู เช่น คัมภีร์ปุราณะ รามายณะ มหาภารตะ เป็นต้น

อวตารที่สำคัญของพระวิษณุมีอยู่ 10 ครั้ง เรียกว่า ทศอวตาร ซึ่งในบรรดาอวตารทั้งสิบปางนั้น กฤษณาวตารหรือการอวตารลงมาเป็นชายหนุ่มรูปงามนาม “กฤษณะ” นับว่าเป็นที่แพร่หลายมากที่สุด ในศิลปะเขมร หรือแม้แต่ในประเทศอินเดียปัจจุบัน อวตารปางนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นนุรุษผู้ทรงเพียบพร้อมไปด้วยพลังกำลัง ความแข็งแกร่ง และมักมีการแสดงพลังกำลัง ความแข็งแกร่งและอำนาจเหนือธรรมชาติของพระองค์ให้ปรากฏอยู่บ่อยครั้ง สำหรับภาพจำหลักเล่าเรื่องกฤษณาวตาร ที่พบในจังหวัดสุรินทร์ มีวีรกรรมของพระกฤษณะปรากฏอยู่ 3 ตอนด้วยกัน คือ พระกฤษณะปราบนาคกาลิยะ พระกฤษณะโควรวรณะ และพระกฤษณะต่อสู้กับช้างและราชสีห์ โดยพบเป็นภาพจำหลักบนทับหลังปราสาทหินชัช ปราสาทนางบัวตูม ปราสาทศีขรภูมิ ภาพจำหลักบนทับหลังและหน้าบันปราสาทบ้านพลวง

การต่อสู้ระหว่างพระกฤษณะกับนาคกาลิยะนี้เกิดขึ้นเนื่องจากทรงต้องการช่วยเหลือชาวบ้านที่เดือดร้อนจากการที่แหล่งน้ำของตนได้ถูกนาคกาลิยะและเหล่าอสรพิษพ่นพิษใส่จนไม่สามารถดื่มกินได้ พระกฤษณะจึงลงไปที่หนองน้ำแห่งนั้นและต่อสู้กับนาคกาลิยะ จนได้รับชัยชนะทรงจับนาคขึ้นมาแล้วขึ้นไประย้าอยู่บนตัวนาค ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภาควัดปุราณะ (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. 2539 : 349)

สำหรับเรื่องราวการต่อสู้ระหว่างพระกฤษณะกับช้างและราชสีห์ มีที่มาจากพญางูหรืออสูรกัษะ พระปิตุลาของพระกฤษณะได้พยายามปลงพระชนม์พระองค์ โดยปล่อยช้างกัษะยักษ์ที่กำลังตก

มันให้ออกมาอาละวาดหน้าดำหน้าของพระกฤษณะ แต่ในที่สุดก็ต้องถูกพระกฤษณะฆ่าตายด้วย พลังกำลัง (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. 2539 : 351)

อย่างไรก็ดี ในภาพจำหลักที่ปรากฏมักแสดงภาพพระกฤษณะกำลังต่อสู้กับช้างและ ราชสีห์ไปพร้อมกัน ทั้งที่ไม่เคยปรากฏว่ามีราชสีห์เข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะคู่ต่อสู้ของพระกฤษณะเลย สิ่งนี้อาจใช้เป็นเครื่องหมายถึงความชั่วร้ายก็เป็นได้

เหตุการณ์เกี่ยวกับพระกฤษณะที่สำคัญอีกครั้งหนึ่ง ได้แก่ เหตุการณ์ตอนกฤษณะโควรวรณะ หรือพระกฤษณะยกภูเขาโควรวรณะ ตามเนื้อเรื่องว่าวันหนึ่งขณะที่พระกฤษณะประทับอยู่กับพระเชษฐา พลรามภายในสวนของนันทะ พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นคนเลี้ยงโคกำลังเตรียมพิธีบูชาญญถวายแด่พระอินทร์ พระกฤษณะได้ทรงระงับไว้โดยบอกคนเหล่านั้นว่าพวกเขาควรจะทำพิธีบูชาภูเขาโควรวรณะ เนื่องจากเป็นสถานที่ให้ชีวิต เป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากิน ดีกว่าจะบูชาพระอินทร์ที่ไม่เคยทำอะไรแก่พวกเขาเลย ซึ่งพระองค์ได้เป็นผู้รับเครื่องบูชาเหล่านั้น ฝ่ายพระอินทร์จึงทรงพิโรธและแค้นโดยทำให้พายุฝนตกลงมาในสวนของนันทะ พระกฤษณะทรงถอนภูเขาโควรวรณะแล้วยกขึ้นด้วยพระหัตถ์เพียงข้างเดียวให้ลอยอยู่ในอากาศ เพื่อปกป้องคนเลี้ยงโคและฝูงสัตว์ให้พ้นจากแรงโทสะของพระอินทร์ โดยมีได้ทรงขยับเขยื้อนพระวรกายเลยเป็นเวลาเจ็ดวันจนกระทั่งพระอินทร์ได้ตระหนักถึงอำนาจของพระองค์และยอมแพ้ไปในที่สุด (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. 2539 : 356-357)

หน้าบันปราสาทบ้านพลวง
จำหลักลายรูปกฤษณะโควรวรณะ

นอกจากนี้ ยังได้พบประติมากรรมจำหลักประดับสถาปัตยกรรมอีกจำนวนหนึ่ง ส่วนมากเป็นกลีบบนฐานจำหลักรูปเทพเจ้าประจำทิศ ฤๅษี ครุฑและนาค ซึ่งมีความสัมพันธ์กับคติเรื่องจักรวาลตามความเชื่อในศาสนาฮินดู

กลีบบนฐานภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สุรินทร์

สำหรับประติมากรรมจำหลักประดับสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนาพบน้อย ที่มีหลักฐานได้แก่ พระพุทธรูปปางสมาธิ พบที่ปราสาทยายเหงาและปราสาทตาเมือน องค์ที่พบที่ปราสาทยายเหงา ลักษณะเป็นพระพุทธรูปนั่ง พระพักตร์แสดงอาการยิ้มพระวรกายค่อนข้างสั้นและสมบูรณ์ ส่วนองค์พบที่ปราสาทตาเมือน เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิประทับนั่งภายในซุ้ม พระพุทธรูปสวมกระบังหน้า มงกุฎ ทรงกรวย กรอบซุ้มทำเป็นเส้นโค้งประกอบลายดอกไม้ตั้งขึ้น ลักษณะเป็นส่วนประกอบสถาปัตยกรรม ซึ่งใช้ประดับบริเวณสันหลังคาของอาคารหรือกำแพงศาสนสถาน นอกจากนี้ ยังมีพระพุทธรูปปางสมาธิ ซึ่งไม่ทราบที่มา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สุรินทร์

พระพุทธรูปปางสมาธิ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุรินทร์

พระพุทธรูปดังกล่าว อาจมีความหมายถึงพระอมิตาภะ ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าประจำทิศตะวันตก ตามคติความเชื่อของพุทธศาสนamahayan เนื่องจากทรงแสดงปางสมาธิ (ธยานมูทรา) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์ นอกจากนี้ เนื่องจากพระพุทธรูปปางสมาธิมักถือวัตรทรงกรวยลักษณะคล้ายผอบอยู่ในพระหัตถ์ จึงมักได้รับการสันนิษฐานอีกประการหนึ่งว่าอาจมีความหมายถึงพระไภษัชยคุรุศากย พระพุทธเจ้าผู้เป็นครูแห่งการรักษาโรค

สรุป

ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน เป็นบริเวณที่ปรากฏร่องรอยอิทธิพลของศิลปกรรมแบบเขมรอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะบริเวณสองฝั่งลุ่มน้ำมูลในเขตอีสานตอนล่าง หลักฐานที่พบมีทั้งสถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยอิฐ ศิลาทราย และศิลาแลง ประติมากรรมจำหลักจากหินทรายหรือหล่อสำริด เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ทำจากสำริด รวมทั้งเครื่องปั้นดินเผาในแบบวัฒนธรรมเขมรโบราณ

สุรินทร์เป็นจังหวัดหนึ่งในอีสานใต้ที่มีหลักฐานการสร้างปราสาท ซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่สำคัญของอาณาจักรขอมหรือเขมรโบราณกระจายอยู่มากกว่า 20 แห่ง ทั้งที่เป็นปราสาทหลังเดียว ปราสาท 3 หลัง และปราสาท 5 หลัง สถาปัตยกรรมเหล่านี้อาจจำแนกออกเป็น ๒ ช่วงสมัยกว้างๆ ได้แก่ สมัยก่อนราชวงศ์มหิธร (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16) และ สมัยราชวงศ์มหิธร (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18)

สถาปัตยกรรมสมัยก่อนราชวงศ์มหิธรส่วนใหญ่เป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อด้วยอิฐ สถาปัตยกรรมที่ยังคงมีสภาพค่อนข้างดีและมีอายุเก่าแก่ที่สุดในสมัยนี้ ได้แก่ ส่วนที่สร้างครั้งแรกสุดของปราสาทภูมิโปน มีอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13 นอกจากนี้ยังมีปราสาทสังขีลปชัยหรือปราสาทบ้านจารย์ กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปราสาทเบง และปราสาทหมื่นชัยหรือมีชัย กำหนดอายุอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 16

สำหรับปราสาทเขมรที่สร้างขึ้นในช่วงสมัยราชวงศ์มหิธรได้พบหลักฐานเป็นจำนวนมาก มีทั้งที่สร้างด้วยอิฐและศิลา ทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่ เช่น ปราสาทบ้านพลวง ปราสาทบ้านไพล ปราสาททง ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทยายเหงา อำเภอสังขะ ปราสาทศีขรภูมิ ปราสาทตาเมือน ปราสาทตาเมือนโตจ เป็นต้น

โดยทั่วไปสถาปัตยกรรมทางศาสนาในวัฒนธรรมเขมรมักมีการจำหลักประติมากรรมรูปเทพเจ้า บุคคลสำคัญ หรือภาพเล่าเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อหรือเรื่องราวของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าที่มักกล่าวไว้ในวรรณกรรมทางศาสนาตลอดจนเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้สามารถศึกษาถึงศาสนาและลัทธิ ความเชื่อรวมทั้งความเป็นไปทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ดี สถาปัตยกรรมเขมรที่พบในจังหวัดสุรินทร์ส่วนมากเป็นปราสาทขนาดเล็ก ก่อสร้างด้วยอิฐ จึงไม่ค่อยมีการจำหลักภาพเพื่อบอกเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์หรือวรรณกรรมทางศาสนามากนัก เท่าที่พบเป็นภาพจำหลักเรื่องราววีรกรรมของเทพเจ้าสำคัญ ได้แก่ พระศิวะ และพระวิษณุ โดยพบจำหลักเป็นภาพเล่าเรื่องบนทับหลังและหน้าบันของปราสาทบ้านพลวง ปราสาทหมื่นชัย ปราสาทนางบัวตูม และปราสาทศีขรภูมิ เป็นภาพแสดงเรื่องราวการอวดตารของพระศิวะ 3 ตอน คือ คีรนาฏราช ศิวะกิราตารขุณมุติ และศิวะศารณศมุติ และภาพจำหลักเล่าเรื่องการอวดตารของพระวิษณุหรือพระนารายณ์ 3 ตอน คือ พระกฤษณะปราบนาคกาลียะ พระกฤษณะโควรวรณะ และพระกฤษณะต่อสู้กับช้างและราชสีห์ ประติมากรรมจำหลักเหล่านี้คงมีความเกี่ยวเนื่องในลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายเป็นสำคัญ

สำหรับประติมากรรมในพุทธศานาหายานพบไม่มากนัก ที่พบคงสร้างขึ้นตามคติของศาสนาพุทธนิกายมหายาน ซึ่งเป็นที่นิยมนับถือกันในภาคอีสานของประเทศไทยในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18

เอกสารอ้างอิง

- ชะเอม แก้วคล้าย. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 : อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 17-18**.
กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ดุสิต ทูมมาภรณ์. (2551, เมษายน – มิถุนายน). “ข้อคิดเห็นบางประการเกี่ยวกับปราสาทบ้านสำโรง
จารึกปราสาทพระขรรค์ และอำนาจทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7” **วารสารเมือง
โบราณ**. 34 (2) : 71 - 75.
- ศิลปากร,กรม. (2550). **ประวัติศาสตร์เมืองสุรินทร์**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป.
- สมิทธิ ศิริภัทร และมยุรี วีระประเสริฐ. (2533). **ทับหลัง**. กรุงเทพฯ : โมเดิร์นเพลส.
- สมมาตร ผลิต. (2529). **การศึกษาปราสาทศิขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์**. วิทยานิพนธ์ ศิลปะศาสตร
มหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, รองศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว. (2539). **ปราสาทเขาพนมรุ้ง**. (พิมพ์ครั้งที่ 4).
กรุงเทพฯ : บริษัทพิณเนศ พริ้นท์ติ้ง เซนเตอร์ จำกัด.
- Coedès, George. (1953). “Inscription de Surin”, *Inscriptions du Cambodge* .Vol. V. Hanoi :
Imprimerie d'Extrême - Orient..